

Доценко В. В., кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та педагогіки факультету з підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки та кримінальної міліції у справах дітей ХНУ ВС (м. Харків)

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ РОЛЬОВОЇ ПОВЕДІНКИ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ МІЛІЦІЇ

У статті представлені результати теоретичному аналізу вивчення проблеми рольової поведінки особистості. Наведено визначення дефініції «рольова поведінка» і «життєвий сценарій», розкрито їх структуру і класифікацію ролей. Описано вплив виконання професійної ролі на особистість. Визначено цілі використання професійних ролей працівниками міліції. Висвітлено психологічну структуру рольової поведінки та механізми її реалізації працівниками міліції.

Ключові слова: рольова поведінка, життєвий сценарій, професійна роль, працівники міліції.

В статті представлені результати теоретичного аналізу изучения проблеми ролевого поведіння личности. Приведены определения дефиниций «ролевое поведение» и «жизненный сценарий», раскрыто их структуру и классификацию ролей. Описано влияние выполнения профессиональной роли на личность. Определены цели использования профессиональных ролей работниками милиции. Освещена психологическая структура ролевого поведения и механизмы ее реализации работниками милиции.

Ключевые слова: ролевое поведение, жизненный сценарий, профессиональная роль, работники милиции.

Постановка проблеми. Поведінка людини починається з виконання певної психологічної ролі. Людина пізнає себе, оцінює свою роль, своє місце в соціальному середовищі і відповідно до цього спрямовує, контролює і коректує власну поведінку. Тому, актуальним є вивчення рольової поведінки особистості працівників міліції, яка дозволяє пристосуватися до складних життєвих і професійних ситуацій створюючи позитивний баланс психічних станів між особистістю і суспільством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Рольову поведінку вивчали такі автори як Г. М. Андрєєва, О. О. Бодальов, П. П. Горностай, О. Л. Гройсман, А. О. Деркач, М. І. Єнікеєв, І. С. Кон, О. М. Столярєнко, В. О. Ядов, Е. Аронсон, Е. Берн, Г. Блумер, Е. Гоффман, М. Кун, Г. Лейтц, Р. Лінтон, Д. Майєрс, Дж. Мід, Дж. Морєно, К. Рудестам та інші.

Аналіз психологічної літератури з досліджень даної проблеми дав можливість зробити висновок, що рольова поведінка – це відповідний прийнятим нормам суспільства спосіб поведінки індивіда у залежності від його статусу або завдань і очікувань навколишніх.

Стверджуючи, що людина стає особистістю коли знаходить навичку звикати до ролі іншої людини, Джордж Мід запропонував поняття соціальної ролі. Теорія ролей розглядає психологічні ролі особистості в трьох аспектах:

1) як система рольових очікувань суспільства, що впливає на формування особистості людини і оволодіння нею соціальними ролями (соціологічний);

2) як виконання ролі та реалізація міжособистісної взаємодії (соціально-психологічний);

3) як внутрішня роль, яка не завжди реалізується в рольовій поведінці, але певним чином впливає на неї (психологічний).

Ролі мають певну структуру і складаються з:

- моделі поведінки людини з точки зору суспільства;

- системи уявлень людини про те як вона повинна себе вести у суспільстві;

- реальної поведінки людини.

При цьому А. Л. Свенцицький зазначав, що будь-яка роль не є чистою моделлю поведінки [7]. Головною сполучною ланкою між рольовими очікуваннями і рольовою поведінкою служить характер особистості. Це значить, що поведінка конкретної людини не укладається в чисту схему. Вона залежить від особистісних знань і умінь людини перебувати у даній ролі, від значущості ролі для неї, від прагнення відповідати очікуванням суспільства. Американський психолог Е. Аронсон визначає роль із точки зору здібностей особистості [1]. Він вважає, що рольова поведінка – це вміння індивіда здійснювати широкий спектр різних видів поведінки та поведінкових реакцій, обумовлених вимогами і характеристиками самої соціальної ролі а також особливостями соціальної групи і соціального оточення. На його думку, кожна людина є реальним виконавцем безлічі соціальних ролей і ці ролі не завжди явно виражені у поведінці. Відповідно, виконання, розрізнення і спостереження ролей вимагають певного досвіду та компетентності.

Існує багато класифікацій психологічних ролей. Так, виділяють соціальні ролі приписані (наприклад, гендерні, демографічні) і досягнуті (директор,

професор); ролі специфічні (обумовлені видом діяльності – касир, офіціант, міліціонер) і дифузійні (мати, батько, друг, закоханий), психологічні або міжособистісні (лідери, аутсайтери); активні або актуальні, що виконуються в цей час; латентні (приховані), коли людина потенційно є носієм ролі, але не в даний момент; стихійні, спонтанні – не обумовлені вимогами і виникають у конкретній ситуації.

У реальному житті кожний індивід виконує не одну, а кілька ролей: він може бути бухгалтером, батьком, братом і т.д. Набір психологічних ролей формує конкретні моделі рольової поведінки або так звані «життєві сценарії». На думку П. П. Горностая життєвий сценарій – це певний життєвий план людини, який формується в ранньому дитинстві і розгортається протягом всього її життя. Життєвий сценарій здебільшого неусвідомлений людиною і скоріше є системою установок, що впливають на її поведінку [3]. На формування сценарію впливає ряд факторів: психологічна модель сім'ї, особливості родинного виховання, міжособистісні стосунки з батьками, дитячі плани, мрії тощо. Так, Е. Берн вважає, що у більшості випадків життєві сценарії ґрунтуються на батьківському програмуванні. Батьки, програмуючи життя своїх дітей, передають їм свій досвід, усе те, чому вони навчилися. Якщо вони Невдахи, то передають свою програму невдах. Якщо ж вони Переможці, то відповідно програмують і долю своєї дитини. Проте, хоча результат уже визначений батьківським програмуванням, дитина може обрати свій власний сюжет. Аналізуючи різноманітні типи життєвих сценаріїв (Переможця, Невдахи, Безприданниці, Попелюшки та інші) Е. Берн пропонує і методи їх визначення. На думку Ч. Тойча, засновника віктимології, віктимні життєві сценарії, тобто сценарії життя жертви, закладені у генотип людини, але можуть бути скоригованими методами психотерапії. В. М. Дружинін описує вісім найбільш типових для сучасного суспільства варіантів життя: «життя як передмова», «життя за правилами», «життя як творчість», «життя є сон», «життя проти життя», «життя як досягнення», «екзистенціальний конструктор» (життя як предмет творчості), «життя як витрата часу». Для успішної адаптації в тій або іншій соціальній системі особистість змушена включатися в який-небудь із варіантів.

Багатство і різноманітність використання психологічних ролей виступає запорукою і показником нормального психічного стану. Так, П. Лінвілл вважає, що складність особистості, багатогранність

самосвідомості, до складу якої входять психологічні ролі, найкраще захищають людину від стресів [1]. Якщо індивід має всього лише одну або дві рольові ідентифікації, то будь-яка подія пов'язана з втратою ролі, здатна серйозно травмувати його свідомість (наприклад, вихід на пенсію у спортсменів або професійних військових). Якщо ж людина має більш складну самоідентифікацію, не лише спортсмена або військового, але і дружини, батька, музиканта, друга тощо, то втрата однієї ролі і однієї ідентифікації буде переживатися менш болісно, оскільки в неї є не менш значимі «запасні» ролі. У кожної людини існує оптимальна кількість соціальних ролей, перевищення якої веде до перевантаження психічних можливостей індивіда і, як наслідок, до кризи самоідентифікації. Тому, чим більше соціальних ролей здатний відтворити індивід, тим більш пристосованим до життя він є. Крім того, теорія ролей особистості може бути дуже корисною для підвищення ефективності професій типу «людина-людина», оскільки саме поняття ролі складається із двох частин, кожна з яких завжди людина: начальник – підлеглий, лікар – хворий тощо.

Виклад основного матеріалу. Теорія ролей дає можливість детально розглядати такі соціально-психологічні процеси в професійній діяльності особистості, як: розуміння і прийняття ролі; входження в роль і вихід з неї; просторово-тимчасові межі існування професійної ролі; психологічний зміст ролей; якісні особливості програмування ролей; розходження в розумінні специфіки ролі різними представниками суспільства або професій; ідентифікація «Я» особистості носія і професійно-посадової ролі тощо.

Вивчаючи вплив професій на людину Р. М. Грановська зазначає, що професійна роль багатогранно впливає на особистість [4]. Рішення типових завдань протягом багатьох років удосконалює не лише професійні знання, але формує і професійні звички, визначає стиль мислення і стиль спілкування. Здійснення тієї або іншої соціальної або професійної ролі, особливо якщо вона особистісно значима для людини і виконується нею тривалий час, впливає на такі елементи структури її особистості, як установки, ціннісні орієнтації, мотиви діяльності, відношення до інших людей. Можна сказати, що кожна професія накладає специфічний відбиток на психічний вигляд людини. Так, підкреслюючи важливість і актуальність вивчення професійної деформації, А. Л. Свенцицький, визначає її через поняття «роль»: «... особливості трудової діяльності і сформованого

індивідуального стилю працівника, впливаючи на властивості його особистості, можуть іноді приводити до так званої професійної деформації». Мова йде про ті випадки, коли професійні стереотипи дій, відносин стають настільки характерними для людини, що вона ніяк не може і в інших соціальних ролях вийти за рамки сформованого стереотипу, перебудувати свою поведінку згідно умов, що змінилися» [7, с. 40].

У Стенфордському тюремному експерименті з психологічного дослідження реакції людини на обмеження волі, умови тюремного життя і вплив нав'язаної соціальної ролі на поведінку, Ф. Зімбардо встановив, що роль досить суттєво впливає на поведінку людини [5]. Може виникати явище деіндивідуалізації – феномен поглинання особистості професійною роллю. Особистість втрачає контроль над своєю індивідуальністю (приклад – тюремники в експерименті Ф. Зімбардо), що є одним із проявів професійної деформації правоохоронців.

С. П. Безносів вважає, що причинами розвитку професійної деформації правоохоронців можуть бути: неправильно зрозумілий зміст професійної ролі носієм, вплив ролі на особистість, розбіжність між суб'єктивним розумінням (або прийняттям) ролі виконавцями і оточуючими людьми [2].

У структурі МВС існує нормативне регулювання поведінки, у той же час успішність діяльності багато в чому визначається вмінням працівників ОВС володіти широким спектром професійно значимих ролей, які використовуються у наступних цілях:

- з метою добування необхідної для розкриття або попередження злочинів інформації;
- для маскуванню власних якостей, психічних станів і мети спілкування;
- для вирішення соціально-рольових конфліктів;
- для пояснення і розуміння поведінки людей через розпізнавання рольового репертуару їх особистості;
- з метою профілактики професійної деформації.

Рольова поведінка працівників міліції має складну психологічну структуру, зовнішні форми прояву і внутрішній зміст. П. Я. Пригунов визначає рольову поведінку оперативних працівників правоохоронних органів як сукупність способів, форм і методів взаємодії та умінь оперативного працівника перевтілюватися в процесі реалізації різних поведінкових програм, відповідно до умов і вимог тієї соціальної і професійної сфери у якій він перебуває [6].

До зовнішніх форм рольової поведінки П. Я. Пригунов відносить специфіку прояву вербальних і невербальних засобів спілкування, мимічну виразність, жестикуляцію, особливості оформлення зовнішності (одяг, аксесуари), а також артистичність (ефективність використання акторської психотехніки в процесі розв'язку професійних завдань) [6]. Автор вважає, що у працівника ОВС повинні бути артистичні здібності і сформовані на їхній основі спеціальні уміння до рольового перевтілення.

Внутрішній зміст рольової поведінки працівників міліції П. Я. Пригунов визначає їх індивідуально-особистісними особливостями, психотипом особистості, професійно-психологічною підготовленістю, наявністю професійного і життєвого досвіду, моральних і професійних установок до демонстрації рольової поведінки [6].

У юридичній психології розрізняють три види рольової поведінки:

1) конспіративно-рольова (працівник міліції маскує свою приналежність до органів внутрішніх справ і представляється мисливцем, відпочиваючим, учителем тощо відповідно до оперативно-службових завдань з метою добування необхідної інформації);

2) особистісно-рольова (працівник міліції маскує власні якості, риси характеру і психічні стани. Працівник ОВС повинен вміти показати себе як довірливу, наївну, розгублену, веселу людину);

3) цілерольова (працівник міліції маскує істинні цілі та наміри).

Реалізація рольової поведінки потребує як певних якостей особистості так і відпрацювання навичок. П. П. Горностаєм визначений ряд особистісних характеристик, що виступають детермінантами рольової поведінки. До них належать [3]:

- локус рольового конфлікту – схильність особистості вибирати одну із двох стратегій поведінки в рольовому конфлікті (екстернальну або інтернальну);

- рольове переживання – емоційний стан, що супроводжує рольову поведінку особистості;

- потреба в рольовому переживанні – потреба в новому почуттєвому досвіді, отриманому особистістю в процесі виконання ролей;

- рольова компетентність – здатність особистості володіти своїми психологічними ролями, виступати повноправним суб'єктом цих ролей, включати рольову поведінку в процес власної життєдіяльності і життєтворчості.

Однією із складових психологічної підготовки працівника міліції до виконання

службово-професійних завдань є відпрацювання навичок рольової поведінки на трьох рівнях [2, 6]:

- психофізіологічному – формується здатність викликати і демонструвати різні психофізіологічні реакції організму відповідно до демонстрованих психічних станів, обстановки і умов здійснення контакту з об'єктом. Виробляється максимально можливий контроль мимовільних реакцій;

- психологічному – формується вміння викликати і входити в різні психічні стани, що відповідають демонстрованій оперативній ролі, обстановці, стану об'єкта і особливостям контакту;

- соціально-психологічному – шліфується здатність до реалізації сукупності вмінь, демонстрації різних комунікативних форм поведінки з урахуванням психологічних особливостей як об'єкта і його оточення, так і обстановки, при цьому домагаються максимального узгодження його слів, жестів, реакцій, рухів, станів, які повинні бути властиві створеному образу оперативного працівника ОВС.

Працівники міліції використовують різні психологічні механізми реалізації рольової поведінки. На стадії формування лінії рольової поведінки такими психологічними механізмами виступають: уява, ототожнення,

наслідування, проектування самоподачі, фантазування, прогнозування і асоціативні уявлення. На стадії реалізації: ідентифікація, рефлексія, емпатія, механізми самопрезентації, пристосування, атракція, імітація та копіювання.

Психодіагностика рольового репертуару особистості сприятиме прогнозуванню типу поведінки працівників міліції в різноманітних професійних ситуаціях, їх емоційно-вольової реакції та готовності до вирішення службово-професійних завдань.

Висновки. Отже, рольова поведінка працівників міліції – це вміння перевтілюватися в процесі реалізації поведінкових програм відповідно до умов і вимог того соціального і професійного середовища у якому вони перебувають. Розширюючи репертуар психологічних ролей працівники міліції засвоюють соціальні стандарти поведінки, вчаться оцінювати себе і здійснювати самоконтроль. Тому, навички рольової поведінки можуть бути використані працівниками міліції як інструмент адаптації до умов службової діяльності і формування професійної майстерності.

Перспективою подальших досліджень буде підбір психодіагностичного інструментарію для визначення професійно-рольового репертуару працівників міліції.

Література

1. Аронсон Э. Общественное животное. Введение в социальную психологию: учебник / Э. Аронсон ; пер. с англ. – изд. 7. – М. : Наука, 1998. – 517 с.
2. Безносков С. П. Профессиональная деформация личности / С. П. Безносков. – СПб. : Речь, 2004. – 272с.
3. Горностаев П. П. Личность и роль. Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горностаев. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
4. Грановская Р. М. Элементы практической психологии / Р. М. Грановская. – 2-е изд. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1988. – 560 с.
5. Зимбардо Ф. Эффект Люцифера. Почему хорошие люди превращаются в злодеев / Филип Зимбардо; пер. с англ. А. Стативка. – М. : Альпина нон-фикшн, 2013. – 740 с.
6. Прыгунов П. Я. Психологическое обеспечение специальных операций: Ролевое поведение : учеб. пособие / П. Я. Прыгунов. – Киев : Европейский ун-т, 2000. – 302 с.
7. Свенцицкий А. Л. Социальная психология: учебник / А. Л. Свенцицкий. – М. : ТК Велби, Проспект, 2004. – 336 с.

Dotsenko V. V., candidate of psychological sciences

PSYCHOLOGICAL CONTENT ROLE BEHAVIOR IN PROFESSIONAL ACTIVITY OF A POLICE OFFICER

The article describes the results of the theoretical analysis of the role behavior of the personality problem studies. The author defines the "role behavior" and the "life scenario"; describes their structure and the classification of roles. The article contains the description of influence of the professional role performance. The author determines the aims of the professional roles usage by the law enforcement officers. The article covers the psychological structure of the role behavior and the mechanisms of its implementation. The author emphasizes that psychodiagnostics of the role repertoire of the personality will contribute to the forecasting of the behavior type of the law enforcement officers in different professional situations.

Keywords: role behavior, life scenario, professional role, law enforcement officers.